

Eesti ideoloogia 1970. aastate Välis-Eesti mõtteloos

TIINA ANN KIRSS

Aastal 1979 küsis õigusteadlane Karl Aun (1914–1995) Aja Kirjas: „Kas me ei tee mitte viga, alustades diskussiooni programmi üle enne, kui oleme ideoloogia asjus selgusele jõudnud? Ent kas viga poleks halvemgi, kui järeldaksime käimasolevatest programmi-diskussioonidest, et meil ideoloogia sootuks puudub?“¹ Küsimus oli Välis-Eesti mõtteloos värske ja tabav, eriti eelnenud paaril aastal sõnastatud programmide ja tulevikuprognoside taustal. Ühtsus, mida väljendati väliseestlaste suurüritustel ning nendega seotud poliitilistel meelevaldustel, varjas sügavaid seesmisi vastuolusid. 1960. aastate keskpaigast alates oli kodumaaga suhtlemine muutunud tulisemaks probleemiks Põhja-Ameerika, eriti Toronto eestlaskonnas, põhjustades mitmeid mõrasid nii organisatsioonides kui ka sõprusvõrgustikes. Need mõrad jäid püsima aastakümneteks. Kuna tunnetati, et väliseestlaskonnad on haprad ja rünnatavad ning nõukogude propaganda kaudu õhnestatavad, pidasidki mõned nende lõhede tekkimist nõukogude salakavaluseks.²

¹ Karl Aun, „Estoloogia põhialused“, *Aja Kiri*, 1 (1979), 16.

² 10. veebruaril 1968 Torontos soomepoiste kogunemisel peetud kõnes rõhutas Ignas Tõrmaküla Vene okupatsiooni psühholoogilist sõda: „Minu meeles ja mõttes ei ole kõige vähematki kahtlust, et seesama jõud, mis vallutas meie isamaa ja hävitas seal viimsete võitlejate viimased vastupanupesad, on alustanud nüüd psühholoogilist sõda, et teha kahjutuks seda võitluspotentsiaali, mis on olemas vabas maailmas elavates eestlastes. Selles olukorras ma ei tea täna õhtul anda

Kuigi sellised suuremad väliseestlaste keskused nagu Toronto funktsioneerisid n-ö suure külana, ei toiminud sotsiaalsed protsessid siiski nii, nagu tavalises avalikus ruumis – konflikti läbitöötamine, taastumine ja uute kontaktipindade leidmine toimus Jaan Unduski sõnutsi omalaadses virtuaalses infokeskkonnas.³ Domineerisid poliitiline konservatiivsus, hirm noorte eestlusest võõrdumise ja ümberahvastumise ees ning range sotsiaalne kontroll nende üle, kes olid otsustanud kodumaaga suhelda.⁴

Käesolevas artiklis analüüsin Karl Auna artiklit Aja Kirjas kui tagasihoidlikku, kuid jõulist katset sõnastada eestluse ideoloogiat ehk estoloogiat, hoidudes päevapoliitilistest tormidest ning kinnistunud dihhotoomiast. Juristi haridusega Karl Aun oli avara maailmanägemisega haritlane, kelle intellektuaalset panust Välis-Eesti mõtteloos pole seni piisavalt uuritud ega hinnatud ning kes vääriks sügavamalt biograafilist uurimust.

Taust

Kindlasti on Karl Auna artikli üks taustu mitmesugused arutelud eestluse tuleviku üle 1970. aastate keskel, mil kulmineerus nooremate, poliitiliselt aktiivsete haritlaste vajadus „rahvusliku välisvõitluse“ mõiste ümbermõtlemise ja ümbersõnastamise järele. Rein Taagepera, Heino Ainso, Tõnu Parming jt olid pakkunud selleks tegevusprogramme, mida nad esitasid 1976. aastal USA-s Baltimore'is peetud ESTO-järgsel Pocono sümposiumil. Sealse rahvusvahelise seltskonna oli kokku kutsunud Kotkajärve Metsaülikooli ringkond. Vaatamata mudelite paljususele (neid oli kokku kuus) sai Taagepera

teile paremat nõu kui see: kui te näete psühholoogilise sõja mürsust tekkinud liivatormi kerkivat, hoidke kõik kõvasti kinni sellest vanast tuttavast mõtte-köiest, mis meie teed juhtis kakskümmend viis aastat tagasi. Kui me seda teeme, siis meie võitlustahet ja võitlusvõimet ei ole võimalik lammutada nende abinõudega, mis on Nõukogude Liidu käsutuses.“ Ignas Tõrmaküla, *Vabadusvõitleja paguluses. Näiteid Ignas Tõrmaküla elutööst*, koost Kalju Jõgi, Eerik Purje (Tallinn: Ignas Tõrmaküla Testamendi Fond, 1994)

³ Jaan Undusk, „Eesti, eksiil ja Välis-Eesti: väike mentaliteedilugu“, *Akadeemia*, 10 (2008), 2268.

⁴ Tiina Kirss, „Suhtlejad ja võitlejad: Eestluse tuleviku problemaatika 1976. aasta Pocono seminari näitel“, *Adressaadi dünaamika, kirjanduse pingeväljad*, koost Leena Kurvet-Käosaar, Marin Laak (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016 [27 lk, ilmumas]).

esitatud „30 aasta plaan“⁵ oma lööva pealkirjaga teatud mõttes Eesti tuleviku prognoosimise sümboliks. Taagepera optimistlikem prognoos Eesti tuleviku kohta aastaks 2002 oli kas autonoomne satelliitvabariik või märgatava autonoomsuse saavutanud Nõukogude Liidu liitvabariik. Sama visiooni oli Taagepera esitanud Ungari 1956. aasta ülestõusust kirjutatud märgukirjas, mis jõudis USA ühe tuntuima ajakirja *The Nation* veergudele.⁶

Auna arvates olid sellised katsed Eesti tulevikku, väliseestlaste rahvusliku tegevuse eesmärke ja kodu- ning väliseestlaste suhtlemismustreid õhku joonistada mõtteliselt julged, kuid mitte piisavalt sügavad: „Aga ideoloogiat ei saa mitte nagu programmi ratsionaalselt, kirjutuslaua taga „teha“: ideoloogia peab kasvama, juurduma ja „rationaliseerima“. Viimane tähendab tuletumist teatavaist faktidest, tõekspidamistest ja tõlgendustest (ka siis, kui need on paljad müüdid).“⁷ Auna kirjutises on talle iseloomulikku skepsist: „... kas ongi üldse õige, et meil *puudub* oma ideoloogia? Kui me kogeme (või arvame), et eestlus on olemas, siis peab ka eestluse ideoloogia olemas olema. Tunnetuslikult. Aga võib-olla mitte nõnda kirja panduna nagu C. R. Jakobsoni „Kolmes isamaa kõnes“. Võib ka olla, et see ideoloogia on nõrk, kõikuv või segane, et mõni tähtis osa selles puudub või pole üldiselt omaks võetud. Need küsimused vajaksid tõepoolest selgitamist.“⁸

Auna artikli lähem taust on sõna „ideoloogia“ kõlamine Aja Kirja varasemates aastakäikudes, eriti aga 1978. aastal. Nii lähtub Paul Reets artiklis, milles on vägagi huvitavaid mõttekäike ärkamisaegsete kultuuriprotsesside koha, siiski ideoloogia pinnapealsest definitsioonist, pidades seda pelgalt loosunglikkuseks. Rahvuslik ideoloogia tugineb – Reetsi arvates eksitavalt – pöördumisele iidsetesse aegadesse, otsimaks eestluse ürgset allikat ning panustades valesti mõtestatud järjepidevusele: „... nagu oleks ajalugu üks pikk ja sirgelt jooksev köis, mille algust sikutavad kauged ja kanged esivanemad ja mille oleviku-otsa venitavad nende tänapäevased järglased – köis oma rahva igavestest tõdedest.“⁹ Ilma et ta Reetsiga otseselt vaid-

⁵ Esitati esimest korda *Välis-Eesti*, 30.9.77.

⁶ Rein Taagepera, „Balti Ungari tee taotlus 1965“, *Akadeemia*, 10 (2010), 1785.

⁷ Aun, „Estoloogia“.

⁸ Aun, „Estoloogia“, 15.

⁹ Paul Reets, „Vana Eesti ja meie; Ideoloogia ja tõelisus, *Aja Kiri* (1978), 24.

leks, püüab Aun sõnastada täpsemat ning tuumakamat definitsiooni ideoloogiast kui mõttest, mis kujuneb orgaaniliselt ja kindlalt, kuid paindlikult, jättes ruumi vägagi erinevatele tõlgendustele sündmustest ning olukordadest, millele ta tugineb. Aun ei täpsusta ideoloogia muid kogukondlikke funktsioone peale tegevusprogrammide fundeerimise. Mõelda sügavamalt ning kindlamalt aluselt, sõnastada väike arv kõige põhilisemaid püsiküsimusi oleks tema arvates piisav, et tegevusprogramme dünaamiliselt hinnata.

Oma lühikeses artiklis näitab Aun ette, kuidas võiks toimuda ideoloogia kujunemise ratsionaliseerimise etapp. Ta nimetab kolme estoloogia keset, mida tuleks proovile panna faktide ja võimaluste-veendumuste suhtes. Kolme keskme sõnastus on retooriliselt sümmeetriline, rõhutades ainulaadsust, kuigi väikese mööndusega. Kuna eesti rahvas on ürgne rahvas oma esivanemate maal ja üks vähestest järgijäänud soomesugu rahvastest, on tal üsna ainulaadne päritolu.¹⁰ Teiseks, kuna eesti rahval on oma ajaloo varasalvest võtta nii kuulsust kui ka kannatusi ja iseseisvaid kogemusi, tagab see üsna ainulaadse positsiooni.¹¹ Kolmandaks, eesti rahval on väärtusi, mis mitte ainult ei õigusta, vaid ka nõuavad selle rahva püsimist – mitte ainult enese, vaid kogu inimkonna kultuuri huvides. Selles kolmandas herderlikule filosoofiale osutavas punktis sisaldub ka väljend „üsna ainulaadne missioon“.

Loogiliselt järgmine samm pärast kolme põhialuse sõnastamist on nende katsetamine võimaluste-veendumuste ehk spetsiifilistest mõttekobarate suhtes, mis erinevatel viisidel seostuvad hetke prioriteetidega ning liiguvad rakendusliku programmi poole: vabadusvõitlused, 700-aastane orjapõli, kuulumine Läände või Itta ning hetke prioriteetidid. Sõnastades neid punkte küsimuste vormis, loob Aun analüütilist ruumi erinevate ajalootõlgenduste tarvis. Mõttelelisest seisukohast huvitavaim on osutamine Carl Robert Jakobsoni märksõnale „700-aastane orjapõli“ ning küsimus, kas see on tõelisus, „või teatavas (suuremas osas) ainult müüt? Mida vajas ärkamisaeg, meie aga mitte?“¹² Nii võis küsida vaid väike haritlaste vähemus, kuna see nõudis kõrgel tasemel teadmisi, ajalookirjutuse ning är-

¹⁰ Aun, „Estoloogia“, 15.

¹¹ Samas.

¹² Aun, „Estoloogia“, 16.

kamisaegsete kultuuritekstide tundmist.¹³ Praeguste prioriteetide suhtes avab Aun tee optimistlikumale lähtekohale: „... kas ainult ‘oma õigust’ raiuda, kuni meid kuulda võetakse (kui üldse), või hoo pis väita, et nii suuri võimalusi pole eesti rahval veel kunagi varem olnud?“¹⁴ Selle küsimusega läheneb Aun Walter Ranna „globaalse eestluse“ mõistele, mis samuti püüdis rõhutada eesti kultuuritekstide laia levikut maailmas ning eestlaste laialipillutatust kui uut ning soodsat tingimust püsijäämiseks. Nii Aun kui Rand väldivad võitlejate vs. suhtlejate problemaatikat. Aun teeb seda diplomaatiliselt, eelistades oma avalikes kirjutistes ning kõnedes rõhutada sügavama mõtlemise imperatiivi. Ranna globaalse eestluse kontseptsioon, mis põhineb sallivusel ning keskendumisel tervet inimpõlve või inimkonda ohustavatele probleemidele, laseb kodumaaga suhtlemise küsimust vaadelda laiema silmaringi taustal.

Estoloogia ja noored

Õigustatult võiks küsida, kuivõrd ja millisena tolerantne, avatud, aktiivne, kõrgharidusega noor väliseestlane 1976. aastal ülemaailmse ESTO ajal Eesti olukorda tajus, millised olid tema teadmised ja tema eestluse mõtteline kese, kuidas väljendusid tema kultuurilised ja poliitilised huvid? Mis oli tema lähtepunkt ja millised lähteteadmised, kui ta hakkas 1976. aastal Aja Kirja lugema? Üliõpilasikka jõudmisel, ehk isegi varem, olid need noored mõnest organisatsioonilisest tegevusest välja kasvanud (näiteks täienduskool; huvilised jätkasid osalemist rahvatantsus ning skautluses-gaidluses), kuid avaramate intellektuaalsete huvidega üliõpilased haarati edaspidi kaasa laiema baasiga katusorganisatsioonidesse, näiteks Eesti Üliõpilaskond Torontos, või sellistesse intiimorganisatsioonidesse nagu üliõpilaskorporatsioonid ja -seltsid. Paljudel noorema põlvkonna haritlastel oli teadmistes Eesti kohta suuri lünki (vähemalt nad tajusid ja väljendusid nii). Kui asukohamaa kesk- ning kõrgkoolides pakuti neile täiuslikumat maailmapilti ning mitmepinnalisi käsitlusi erinevate maailma paikade ajaloost ja kultuurist, siis teadmised Eestist

¹³ Heaks näiteks ärkamisaja käsitlemisest samas vaimus on Imre Lippingu loeng eesti ajaloost 1976. aasta Pocono seminaril (Metsaülikooli Album II).

¹⁴ Aun, „Estoloogia“, 16.

jäid nende kõrval kahvatuks ning hõredaks. Selle löhe üks põhjusi oli Välis-Eesti ühiskonna vaade sissepoole. Täienduskoolis ja ka skautluses õpetati noori tundma iseseisvusaegset, st mineviku Eestit. Kuulsate kirjanike sünnipaikade nimesid võis küll mällu salvestada, kuid mõistagi puudus õpilastel geograafiline tunnetus maa kohta, kus nad polnud kunagi käinud. Pildimaterjali oli vähe ning õppematerjal ja -meetodid traditsioonilised, kui mitte öelda vanamoelised. Teadmisi vahendati läbi mäletatud Eesti rastri. Teine takistus, küll aga mitte tõke, oli ebakindlus eesti keeles: kuigi 1970. aastatel üliõpilasealisteks saanud väliseestlased valdasid (isegi soravalt) eesti kõnekeelt, lugesid vähesed eesti keeles regulaarselt midagi peale ajalehe, ning veel vähesemad kirjutasid.

Kümme aastat varem algatatud Metsaülikooli põhieesmärkide hulgas oli Eesti-teadmiste süvendamine ning laiendamine, eriti aga asjakohase ja kaasaegse informatsiooni vahendamine Eesti olukorrast ning eesti keele oskuse arendamine kõnes ja kirjas, et toetada eestikeelset mõttevahetust ning iseseisvat lugemist. Pagulasajakirjanduse kajastused Eestist olid enamasti nii tugeva negatiivse häälestusega, et niigi hõredaid fakte oli antikommunistlikust ideoloogiast raske eraldada. Pocono seminari esinejad avaldasid kartust, et sellises vaimses miljöös, mis noorte uudishimu ei rahulda, tekib tüdimus ning irdumus eestlaskonnast. Mitmed noored tahtsid Eestit külastada, et neil tekiks mitte ainult tugevam seos oma sugulastega, vaid reaalsusetunne Eesti suhtes üldisemalt.

Kui väliseestlaste retoorikat kodueestlastega seoses lähemalt vaadelda, tundub osaduse, isegi ühtsuse enesestmõistetavus ja tõrgeteta samastumine suure küsimärgi või lausa utoopilisuse sümptomina. Tõsi küll, Pocono seminarist osavõtjad uskusid siiralt, et Eesti võimalikult optimistlikuks tulevikuks on neid endid vaja ning et hea nõu ja tahtega saaksid nad endiselt midagi Eesti heaks teha. See suhtumine ning sellega kaasas käiv paatos oli nende koduse (mitmel puhul ka DP-laagrites saadud) ühiskondliku kasvatusel viili. Hoolimata sellest, et osavõtjad kuulusid kolme või isegi nelja põlvkonda, kandis Pocono seminar põgenikelaagrites kasvanud noorte pitserit, kes varem või hiljem, igauks oma rada mööda, olid leidnud koha Välis-Eesti kogukondade organisatsioonides ning samal ajal ka asukohamaa ühiskonnas ja majanduses. Eestluse valdkonnas oodati – ehk

lausa nõuti – südametunnistust, teatud kindlat meelsust ja rolli. Oma mõtlemis- ja teovalmidust olid need noored juba näidanud ning tõestanud. Kuid nende võõrsil omandatud haridus ja mitmekeelsus kannustasid neid maailmaprobleeme laiemalt vaatama, mistõttu ei jõutud mitte ainult erimeelsusteni – nagu see Välis-Eesti poliitilistele organisatsioonidele tundus –, vaid avarama vaateni kogu maailma ja Ida-Euroopa poliitikale.

Kotkajärve Metsaülikooli nn õppekavas oli ajalugu kindlal kohal ning Karl Auna, Heino Susi, ja Imre Lippingu loenguid kuulati suure huviga. Üksikud saavutasid lugemise kaudu ka tugevama sisulise aluse, mis võimaldas neil oma osa tegevusprogrammides toetada kindlamalt läbi mõeldud estoloogiaga. Auna artiklis mainitud rakursid ja tõlgendusvõimalused olid arusaadavad vaid neile, kes Pocono seminariski olid valmis oma põhiteadmisi laiendada ning mõtlema rikkamal pinnasel kui päevapoliitilised küsimused ja väliseestlas-kondade sisetülid.

Edasine uurimistee

Karl Auna isiku- ning perearhiiv, mis asub Torontos Tartu College'is, on tema perekonna toetusel professionaalselt korrastatud. Sellega tutvudes on huvitav märkida, et suur osa aktusekõnede ning avalike esinemiste mustandeid, aga ka kirjavahetused, millest kõige suurem osa on sugulastele Kodu-Eestis, on juurdepääsupiiranguga (märgitud privaatsena). Otsides Auna kirjadest mõttelist sisu või tema mõtlemise arenguhooni, peab lugeja kahjuks pettuma. Ajapuu-dusest või mõnel muul põhjusel ei kasutanud Karl Aun kirjavahe-tust oma poliitilise mõtte jagamiseks ega vahendamiseks. Ka kirjad EÜS-i kaasvillistlastele käsitlesid pigem protseduurilisi, finantsilisi, organisatsioonisiseseid teemasid, mitte avalikke tülküsimusi. Tuleb ette ka harjumuspärast arvete maksmist, nt Mana tellimusest selle peatoimetaja Hellar Grabbiga. Karl Auna kirjad (kodumaale saadetud kirjad välja arvatud) on loomult ning funktsioonilt tarbekirjad ehk siis sidemete hoidmiseks lähitutvuskonnas, mis oli mitmele poole laiali pillatud. Mõttelisest seisukohast pakuvad rohkem huvi selges käekirjas, ulatuslikule lugemusele tuginevad loengukonspektid poliitikateaduses, mõeldud esitamiseks üliõpilastele kursustel Wa-

terloo ülikoolis (University of Waterloo). Sellele lisaks tuleks otsida ning jälgida Karl Auna ingliskeelse monograafia „The Political Refugees“¹⁵ mõttejälgi ning mustandeid. Selle raamatu teaduslikud juured ning ühiskonnamudel on küll sügavamad ja laiemad kui Auna Välis-Eesti kuulajaskonnale mõeldud mõtteavaldused, samas oleks põnev uurida, kuivõrd tugineb teos ka tema kogemusele ning nägemustele väliseesti ühiskonnast.

Kotkajärve Metsaülikooli arhiivi põhjaliku korrastamiseni pole veel jõutud, rääkimata sellesse kuuluvate loengumaterjalide seostamisest Metsaülikooli algatajate isikuarhiividega, mis on tõenäoliselt mitmel pool laiali. Küllap toimus väga palju olulist suhtlust suuliselt, kas otse või telefoni teel. Metsaülikooli teist Albumit koostades tundus, et isegi järelejäänud kirjalik pärand jäi alla Aja Kirjas salvestatule: püüdis ju Aja Kiri olla ühiskonnakriitiline vaidlusfoorum, kümme aastat pärast väljaande Vaba Eesti ilmumise lõppemist. Aja Kirja sihiseadmisel orienteeruti nooremale põlvkonnale: „Kelle poole pöördub AJA KIRI? Kõigi poole, kes tunnevad huvi eestluse aktuaalsete probleemide vastu, olgu nad kodumaal või väljas ... Edasi tahab AK sidet pidada nende eesti noorte vahel, kes saavad olude sunnil osa võtta vaid lühema kestusega eesti üritusist, nagu üliõpilaspäevad, KLENK, Kultuuripäevad, Metsaülikool, jne. Neist üritusist, eriti seal käsitletud aineist, kavatseb AK tuua võimalikult üksikasjaliku ja korrektset informatsiooni.“¹⁶

Viljakaimaks edasiseks uurimisküsimuseks oleks ehk, kuidas Vaba Eesti tuumküsimuste vaidlused kandusid edasi selle järglases Aja Kirjas, miks ja kuidas kumbki pidas vajalikuks ilmumise lõpetada ning millised põlvkondlikud kontinuiteetid või katkestused nende lugejaskondades ilmnevad.

Tiina Ann Kirss (PhD) on Tartu Ülikooli eesti mõtteloo vanemteadur.

¹⁵ Karl Aun, *The Political Refugees. A history of the Estonians in Canada* (Canadian Government Publishing Centre: 1985).

¹⁶ *Aja Kiri* (1976), 2.

Towards an Estonian Ideology: Debates among Estonians Abroad in the 1970s

TIINA ANN KIRSS
University of Tartu

The goal of this article is to trace articulations of Estonian ideology in the 1970s among Estonians abroad. The term Estonian ideology is far from monolithic; political scientist and Estonian diaspora scholar Karl Aun (1914–1995) carefully redefined it in 1979 in counterpoint to the large number of „action programs“ and prognoses of the future of Estonia as proposed in the mid-1970s by younger, radical diaspora intellectuals. These in turn responded to the most divisive political issue since the mid-1960s – the problem of visiting the homeland and entertaining cultural figures and other official visitors from Soviet Estonia. Aun's article in the new periodical *Aja Kiri*, which began publication in Toronto in 1976 should be seen less as a contribution to the polemic around „communicating with the homeland“ and rather in relation to preceding debates in the periodical *Vaba Eesti* (1951–1964). Both periodicals sought and assumed an international audience of Estonians.

The first part of the article contextualizes and outlines Aun's rhetorical strategy in defining „estology“ and the historical questions he raised. In the second part, the intellectual background and political formation of the readership of *Aja Kiri* is examined. Finally, questions for further research on the intellectual history of the Estonian diaspora are set forth alongside a brief review of the challenges of working with diaspora archives.